



# basic education

Department:  
Basic Education  
**REPUBLIC OF SOUTH AFRICA**

## **NATIONAL SENIOR CERTIFICATE**

**GIREDI YA 12**

**XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)**

**PAPILA RA 1 (P1)**

**HUKURI 2013**

**MEMORANDAMU**

**TIMARAKA: 80**

**Memorandumu leyi yi na tipheji ta 8.**

## **XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**

### **XIVUTISO XA 1**

#### **MAKOROKETELO YA XIKAMBELANTWISISO**

- Hikuva ntshikelelo wu le ka matwisiselo, swihoxo swa mapeletelo na ririmi a swa ha xupuriwi.
- Ku hava maraka leyi nga nyikiwaka eka swivutiso swo pfuleka eka nhlamulo ya INA/EE kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- A ku na timaraka ti nga ta nyikiwa eka nhlamulo ya HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKA/VONELO. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- Loko ku laveka tinhlamulo ta rito rin'we, kutani mukamberiwa a nyika xivulwa hinkwaxo, koreketa hi mfanelo loko rito leri lavekaka ri khwatihatiwile/dzwihatiwile.
- Loko ku laveka timhaka timbirhi/tinharhu kutani mukamberiwa a nyika to tala koroketa to sungula timbirhi/tinharhu ntsena.
- Loko mukamberiwa a tirhisa marito mambe eka ririmi leri a kamberiwaka hi rona, u nga ma tekeli enhlokweni marito lawa, ntsena loko nhlamulo yi twala u nga xupuli mukamberiwa. Loko ku tirhisiwile rito rimbe eka xitshuriwa kambe ri nyika nhlamulo leyi lavekaka ra amukeriwa.
- Amukela marin'wana yo hambanahambana.
- Eka swivutiso swo hlawulo, amukela havumbirhi letere leri faneleke NA/KUMBE nhlamulo leyi tsariweke hi ku hetiseka.

## XITSHURIWA XA A: PUROSI

- 1.1 Ntshungu lowu a wu ri wo hlalela loko ku biwa muyivi/Tekani.✓✓ (2)
- 1.2 A a beriwa ku yiva evhengeleni ra ka Makahlule.✓✓/A a beriwa ku yiva byalwa.✓✓  
(Nhlamulo yin'we ntsena.) (2)
- 1.3 Fahlaza,✓ a a tshama eTshamisekani.✓ (2)
- 1.4 1.4.1 Munhu a a lovile.✓✓ (2)
- 1.4.2 Ku rila.✓✓ (2)
- 1.5 1.5.1 A hi swona, loyi a biweke ku kondza a lova i Tekani.✓✓ (2)
- 1.5.2 A hi swona, Mbhokoda a a nga ri na vhengele.✓✓/A hi swona, loyi a a karhatiwa hi makhamba evhengeleni ra yena i Makahlule.✓✓  
(Nhlamulo yin'we ntsena. Timaraka i to seketela ntsena.) (2)
- 1.6 Mukamberiwa a nga ha nyika nhlokomhaka yin'wana na yin'wana leyi twalaka. Xikombiso: Ku yiva swa dlayisa.✓✓/U nga tshuki u teka nawu u wu veka emavokweni ya wena.✓✓  
(Nhlamulo yin'we ntsena.) (2)
- 1.7 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena ivi a seketela hi swin'wana na swin'wana leswi twalaka. Xikombiso: A hi mhaka ya kahle, loko munhu o tshuka a kumiwile a yiva, a ku vitaniwe maphorisa ya ta ya ta n'wi khoma.✓✓/ I mhaka ya kahle hikuva swi hunguta vukhamba.✓✓  
(Tlhelo rin'we ntsena. Timaraka i to seketela ntsena.) (2)
- 1.8 Ku kumisisa vumbhoni bya loyi ku nga yena a dlayeke.✓✓/Leswaku vanhu va nawu va ta kota ku tirha xinawu ehenhla ka vadlayi.✓✓  
(Nhlamulo yin'we ntsena.) (2)

**XITSHURIWA XA B: XITSHURIWA XO VONIWA**

- 1.9 Va le tlilasini.✓/ Va le xikolweni,✓ hikuva va ambarile yunifomo ya xikolo.✓/Ku vonaka fanichara ya le tlilasini.✓/Ku na switirhisiwa swo dyondza no dyondzisa.✓ (2)
- (Ndhawu yin'we ntsena na ku seketela kun'we ntsena.)
- 1.10 Lava va nga emahlweni va tikomba va yingiserile leswi va dyondzisiwaka swona, kasi loyi wa le ndzhaku a nga yingiselangi, u tlangisa selulafoni.✓✓ (2)
- 1.11 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: A swi amukeleki, hikuva selulafoni ya kavanyeta loko ku dyondziwa.✓✓/Swa amukelela, hikuva mudyondzi a nga swi kota ku kuma vuxokoxoko eka selulafoni hi ku nghena ka inthanete.✓✓
- (Timaraka i to seketela ntsena.) (2)
- 1.12 Mukamberiwa u ta nyika matitwelo ya yena. Xikombiso: A ndzi ta n'wi tsundzuxa leswaku a siya selulafoni ya yena ekaya hikuva yi ta n'wi kavanyeta eka tidyondzo.✓✓/Ndzi nga n'wi tsundzuxa leswaku a tima selulafoni ya yena loko a ri etlilasini.✓✓
- (Nhlamulo yin'we ntsena.) (2)
- 1.13 Mufana loyi a nga ha loloha ku dyondza hikwalaho ko tshemba vatswari va yena.✓✓/A.✓✓ (2)

**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30**

**XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA****XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C****NKOKA WA MAHUNGU**

<b>MINKUTLUNYA</b>		<b>MINTSHAHO</b>	
1.	Ntshikelelo wa miehleketo wu nga hunguteka hi ku langutana na swihoxo leswi lulamisekaka.	1.	<b>'Langutana na swihoxo leswi u nga kotaka ku swi lulamisa, kambe leswi nga lulamisekiki rivala hi swona u ya emahlweni na vutomi'.</b>
2.	Wu nga hunguteka hi ku vulavula na munhu loyi u n'wi tshembaka.	2.	<b>'Kuma munhu wo tshembeka u vulavula na yena, ku nga va mudyondzisi, mufundhisi, munghana kumbe mutswari'</b>
3.	Munhu u fanele a endla vutiolori.	3.	<b>'Ku endla vutiolori minkarhi hinkwayo swi endla leswaku miri wa munhu wu kota ku lwa na ntshikelelo wa miehleketo'.</b>
4.	Munhu u fanele ku va na nkarhi wo hungasa na wo wisa.	4.	<b>'Tinyike nkarhi wo hungasa na wo etlela u wisa'.</b>
5.	Munhu u fanele ku tshama a ri karhi a endzela vanhu lava a va rhandzaka.	5.	<b>'Minkarhi yo tala tshama u ri karhi u endzela vanhu lava u va rhandzaka'.</b>
6.	Munhu u fanele ku hunguta kumbe ku tshika ku tirhisa swipyopyi na swidzidziharisi.	6.	<b>'Tlhela u hunguta kumbe u tshika ku tirhisa swipyopyi na swidzidziharisi'.</b>
7.	Munhu u fanele ku landzelela swileriso swa madokodela.	7.	<b>'Ku vona madokodela na ku landzelela swileriso swo nwa mirhi'.</b>
8.	Munhu u fanele ku dya swakudya leswi akaka miri.	8.	<b>'Ku dya swakudya leswi akaka miri swo fana na matsavu na mihandzu na ku nwa mati hi mfanelo swi nga pfuneta ku antswisa xiyimo lexi'.</b>

**NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10**

### **Makoreketelo ya nkomiso:**

Nkomiso wu fanele ku koreketiwa hi ndlela leyi landzelaka:

- **Maavelo ya timaraka:**
  - Timaraka ta 7 i ta minkutlunya ya 7 : N (7) (maraka yi1 hi nkutlunya.)
  - Timaraka ti3 i ta ririmi : R (3)
  - Ntsengo wa timaraka : 10
- **Maavelo ya timaraka ta ririmi:**
  - Minkutlunya ya 1-3 leyi nga yona: nyika maraka yi1.
  - Minkutlunya ya 4-5 leyi nga yona: nyika timaraka ti2.
  - Minkutlunya ya 6-7 leyi nga yona: nyika timaraka ti3.

### **LEMUKA:**

- **XIVUMBeko:**
  - Hambiloko nkomiso wu tsariwile hi xivumbeko xo hoxeka wu fanele ku kamberiwa.
- **NTSENGO WA MARITO:**
  - Vakoreketi va languteriwa ku kambisisa ntsengo wa marito lama tirhisiweke.
  - U nga susi timaraka loko mukamberiwa a nga kombisangi ntsengo wa marito lama tirhisiweke kumbe ma kombisiwile hi ndlela yo hoxeka.
  - Loko ntsengo wa marito wu hundzisiwile, hlaya ku fika eka marito ya 5 lama ku hundzisiweke hi wona, kutani u nga tekeli enhlokweni marito lama nga ta landzela eka nkomiso.

## **XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**

### **XIVUTISO XA 3**

#### **XITSHURIWA XA D: XINAVETISO**

- 3.1 Ku koka mahlo/rinoko ra vaamukeri va mahungu leswaku va ta xava xikombankarhi lexi.√/C.√ (1)
- 3.2 Hileswi nsuku wu nga wa xiyimo xa le henhla/wu nga wa nkoka ku tlula leswin'wana swo fana na silivhere, buronzi na swin'wana.√√ (2)
- 3.3 Mpfhuka wa le kusuhi.√ (1)
- 3.4 A ku na xikombankarhi xin'wana lexi ololoxaka timhaka handle ka xa muhlovo wa nsuku.√√ (2)
- 3.5 Xiaki lexi xi tirhe ku vumba rhavi ra xitlhelelo.√√ (2)
- 3.6 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: A hi ntiyiso, swikombankarhi hinkwaswo swa swi kota ku ololoxa timhaka hi ku komba nkarhi lowu faneleke ku nga ri xa nsuku ntsena.√√/A hi ntiyiso, munavetisi u onga vaxavi leswaku va xava xikombankarhi lexi.√√ (2)
- ( Timaraka i to seketela ntsena.) (2)
- [10]**

### **XIVUTISO XA 4**

#### **XITSHURIWA XA E: KHATHUNI**

- 4.1 Nhloko ya xikolo.√/C.√ (1)
- 4.2 Mukamberiwa u ta nyika mavonelo ya yena. Xikombiso: Vadyondzi a va tsakisile nhloko ya xikolo hi matirhelo/mapaselo ya vona.√√ /Nhloko ya xikolo yi tsakisiwile hi matikhomelo ya vadyondzi.√√ (2)
- (Nhlamulo yin'we ntsena.) (2)
- 4.3 Wena.√ (1)
- 4.4 Rito leri ri komba leswaku matirhelo ya vadyondzi ya tsakisa muvulavuri/ nhloko ya xikolo.√√ (2)
- 4.5 I mhaka leyinene, hikuva hi nkarhi wo dyondza vadyondzi va fanele va dyondzisiwa na ku dyondza, ku nga ri ku ba huwa hikuva va ta rivateka.√√ (2)
- (Timaraka i to seketela ntsena.) (2)
- 4.6 Pongo.√ (1)
- 4.7 Mudyondzi.√ (1)
- [10]**

## XITSHURIWA XA F: PUROSI

### XIVUTISO XA 5

- 5.1 5.1.1 Tuva.√ Rona.√ (2)
- 5.1.2 Swidokodelana swa vanhu na swona a swi nga dyi ro vupfa.√√ (2)
- 5.1.3 Mukamberiwa u ta vumba swivulwa swa yena. Swikombiso:
- (a) Vadyondzi van'wana a va yingiseli loko va tsundzuxiwa, va rivala **leswaku** ku yingisela swa pfuna eka minkarhi hinkwayo.√√ (2)
- (b) Ndza swi lava ku famba, **kambe** ndzi hava mali.√√ (2)
- 5.1.4 Rivoyi a nga ringetangi ku koka Mampihinini tindleve.√√ (2)
- 5.1.5 Mukamberiwa u ta endla xivulwa hi rito **sala** leri ri nga ta va ri komba muhandzu wa le nhoveni. Xikombiso:
- Ndzi dyile **sala** loko hi yile eku khideni tolo.√√ (2)
- 5.1.6 **Voko** a xi nga tlhandlekiwi Mampihinini.√√ / **Voko** Mamphihinini a xi nga tlhandlekiwi.√√ (2)

### XITSHURIWA XA G: XIFANISO

- 5.2 5.2.1 Muni.√ Ku kombisa nkoka.√/Lavakulu.√ Ku kombisa xivumbeko/vukulu.√ (2)
- (Rihlawuri rin'we na ntirho wun'we ntsena.) (2)
- 5.2.2 Vamatlhari.√ (2)
- Ku tsema timbalelo i ntirho wa **vamatlhari**.√ (2)
- 5.2.3 I mhaka ya kahle hikuva vana va fanele ku dyondza mintirho va ha ri vatsongo leswaku va nga xaniseki loko va kurile.√√ (2)
- (Amukela na mavonelo yan'wana na yan'wana lawa ya twalaka. Timaraka i to seketela ntsena.) (2)
- [20]

**NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40**  
**NTSENGO WA TIMARAKA: 80**